

Ганжерлі А. О.,

здобувач кафедри цивільного права № 2

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ВІДМОВИ ВІД РЕЧОВИХ ПРАВ

Анотація. Статтю присвячено розгляду зовнішньої форми відмови від речових прав на об'єкти цивільного обороту. Проаналізовано історичні форми відмови від суб'єктивних цивільних прав, досліджено порядок відмови від права власності й похідних речових прав на об'єкти правовідносин.

Ключові слова: відмова, відречення, ренуація, дерелікція, речові права, право власності.

Постановка проблеми. Юридичні механізми припинення суб'єктивних цивільних прав шляхом відмови від них стали предметом спеціальних наукових досліджень відносно недавно, однак інтерес до них підвищується у міру поглиблення наукових пошуків у відповідній сфері. Причина цього явища в тому, що основу ринкових відносин складають мінові операції і практично будь-яке суб'єктивне цивільне право (за винятком окремих немайнових прав) може бути товаром на ньому. Такий підхід до розгляду змісту суб'єктивних цивільних прав зумовив те, що випадки відмови від них становлять меншу частину, ніж випадки виникнення та переходу. Але розвиток законодавчих положень у цій сфері, а також практика правозастосування вимагають належного дослідження відповідних питань.

Особливий інтерес становить розгляд цивільно-правових форм відмови від речових прав, їх еволюція і сучасний стан у контексті положень чинного цивільного законодавства України, оскільки саме форми відмови характеризують механізми розривання юридичного зв'язку між носієм речового права і річчю, а також визначають наслідки їх реалізації.

Питання відмови від речових прав розглядалось такими вченими-правниками, як І.А. Бірюков, В.І. Борисова, Ю.С. Гамбаров, Г.Ф. Дормидонтов, М.Л. Дювернуа, І.В. Жилінкова, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик, В.Є. Рубаник, І.В. Спасибо-Фатеева, П.І. Стучка, Г.О. Уразова, Г.Г. Харченко, В.Л. Яроцький та ін.

Метою статті є розгляд еволюції цивільно-правових форм відмови від суб'єктивних речових прав і визначення їх існування в контексті положень чинного цивільного законодавства України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Природу будь-якого суб'єктивного цивільного права складає можливість його носія вчиняти певним чином або утримуватись від активних дій задля задоволення своїх інтересів. Набуття цивільних прав, як правило, пов'язується з активною поведінкою суб'єкта, спрямованою на створення можливостей у задоволенні своїх інтересів, яка пов'язується з волею і волевиявленням, а тому наділене елементом усвідомлення. Поряд із цим носій суб'єктивного цивільного права наділений можливістю реалізувати його у будь-якій формі відповідно до змісту певного права, якщо це не порушує права інших осіб. Природа суб'єктивного права як можливості діяти певним чином або відмовитись від активної поведінки на користь бездіяльності пов'язується з можливістю відмовитись від такого права і розірвати юридичний зв'язок із відповідною річчю. Це властивість практично будь-якого суб'єктивного права що,

зокрема, відрізняє його від обов'язку, від якого зобов'язана особа не може відмовитись.

Конструкція відмови від суб'єктивних речових прав була комплексно розроблена в римському праві і знайшла розвиток у дореволюційному законодавстві. Для позначення ситуацій розриву юридичного зв'язку між суб'єктом і річчю за волею такого суб'єкта використовувалась категорія *alienatio* (відчуження), яка поділялась на власне *alienatio*, що позначало припинення права суб'єкта у зв'язку з його переходом за його волею до іншої особи, а також *renuatio* (відречення), що позначало припинення права власності внаслідок відмови від нього носія. З аналізу юридичної літератури, зокрема праць Г.Ф. Дормидонтова, вбачається, що найбільш розробленою формою *renuatio* в римському праві було *derelictio* – відмова від прав шляхом безпосереднього залишення речі [1, с. 166–167]. Для реалізації *derelictio* римське законодавство передбачало необхідність дотримання двох умов: а) воля суб'єкта відмовитись від права на річ; б) зовнішній вираз такої волі в якому-небудь акті [2, с. 116].

У дореволюційний період Ю.С. Гамбаров зазначав, що останнім моментом, який завершує рух будь-якого права, є його втрата, під якою необхідно розуміти відділення права від суб'єкта, з яким воно пов'язано. На підставі аналізу чинного на той час законодавства (кінець XIX ст.) учений виокремлює три основні підстави припинення прав: а) смерть суб'єкта, з якою припиняються переважно немайнові права; б) відречення від прав, що полягає або в заяві особи про небажання володіти відповідним правом, або в іншій дії, наприклад, дерелікції, або в залишенні речі напризволяще; в) відчуження як добровільна передача права однією особою іншій [3, с. 704].

Ці умови відмови від речових прав знайшли підтримку в сучасній юридичній літературі й разом із відсутністю правонаступництва розглядаються як основні ознаки такої відмови [4, с. 9].

У світлі положень чинного цивільного законодавства України необхідно розмежувати відмову від права власності і похідних речових прав, оскільки реалізація відповідних розпорядчих можливостей пов'язується з різними правовими механізмами, а також відмову від права власності на рухомі і нерухомі речі.

Розглядаючи відмову від речових прав (права власності або похідних речових прав) як правочин, можемо розмежувати його усну або письмову форми, що запроваджені положеннями чинного цивільного законодавства України.

У контексті порушеного питання звертає на себе увагу ст. 347 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Цим положенням визначається, що відмова від права власності може бути здійснена шляхом заяви носія права або шляхом вчинення інших дій, що свідчать про відмову особи від права власності. Однак одразу ж робиться уточнення стосовно моменту припинення права власності. У разі, якщо таке право підлягає державній реєстрації, воно припиняється з моменту внесення відповідних записів до реєстру. Якщо ж право власності не підлягає реєстрації, воно припиняється з моменту вчинення дії,

яка свідчить про таку відмову [5, ст. 347]. Наведене правило при цьому повинно діяти як щодо рухомих речей, так і стосовно нерухомоті, оскільки інше не передбачено законодавством.

Продовження і розвиток цього положення ми знаходимо вже в підзаконних нормативно-правових актах, зокрема в п. 76 Порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, яким визначається, що для державної реєстрації припинення права власності на нерухоме майно у зв'язку з відмовою власника від права власності подається документ, що посвідчує право власності на об'єкт нерухомого майна (крім випадків, коли право власності на такий об'єкт вже зареєстровано в Державному реєстрі речових прав) [6, п. 76]. Державна реєстрація припинення права власності у зв'язку з відмовою від нього проводиться за заявою власника (п. 6 зазначеного Порядку).

Дещо складніше визначити форму відмови від права власності на окремі рухомі речі, наприклад, транспортні засоби. Звичай відмова від права власності на рухомі речі здійснюється фактичними діями, зокрема залишенням таких речей у спеціально обладнаних місцях, на майданчиках тощо. Але різноманітність обставин може призводити до того, що транспортні засоби залишаються в непередбачених для цього місцях за відмови від права власності на них. Із цього приводу Порядок державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоциклів, інших прирівняних до них транспортних засобів та мопедів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 1998 р. № 1388 [7], не передбачає спеціальної процедури зняття з обліку транспортного засобу, від права власності на який відмовився власник. У зв'язку із цим можна зробити висновок, що відмова від таких рухомих речей також здійснюється фактичними діями без обов'язкового письмового оформлення відмови.

У сучасній юридичній літературі і положеннях чинного цивільного законодавства України не знайшло чіткого вирішення питання стосовно меж бездіяльності для відмови від речових прав, тобто його невикористання протягом певного строку як підстави припинення. Актуальність цього питання пояснюється існуванням інституту набувальної давності, у межах якого право власності особи на річ може припинитись його набуттям іншою особою без урахування волі попередника.

З одного боку, право власності не має строку давності, а з іншого – воно втрачається набуттям права власності на відповідну річ особою поза волею власника на підставі позовної давності. У часи Стародавнього Риму інститут набувальної давності мав економічний зміст, що розкривається прикладом, наведеним Г.Ф. Дормидонтовим. За Костянтина землеволодіння було обкладено такими податками, що землевласники почали залишати свої землі, чим спричинили негативні економічні наслідки для держави. У результаті такого стану речей було запроваджено декілька правил, одне з яких визначало, що будь-яка особа, яка захопила полишену землю, може набути право власності на неї, якщо оброблятиме її протягом двох років [2, с. 116–117]. Таким чином, держава зняла із себе додаткові обов'язки з утримання відповідних речей і спонукала охочих прийняти на себе тягар утримання.

У юридичній літературі певних часів визнавалось існування погашальної давності як підстави припинення права власності. Зокрема, П.І. Стучка в 1929 р. зазначав, що набуття права власності на річ у результаті набувальної давності характери-

зується тим, що відповідна давність, зокрема, є і погашальною для попереднього власника. При цьому вчений звертається до думки Л. Енекцеруса, який розумів під давністю виникнення, припинення чи обезсилення права тривале його некористування або невикористання [8, с. 266–267]. Проте не можна не зважати на дискусійність такого підходу. Видається, що право попереднього власника припиняється не скасувальною давністю, а набуттям права власності на відповідну річ новим власником. У протилежному випадку, якщо слідувати логіці Л. Енекцеруса, то право власності особи повинно припинитись із закінченням певного часу незалежно від того, чи набуває права власності на неї хто-небудь інший.

Коріння цієї дискусії сягають глибоко в епоху римського права, на чому зупинявся ще Г.Ф. Дормидонтов. Одна група юристів (послідовники Прокула) була прихильником підходу, за яким право власності особи на залишену річ виникало з моменту її захоплення, а попередній власник втрачає своє право власності із цього ж моменту, а не з моменту *derelictio*. Проте перевагу в цьому спорі одержали сабініанці, які вважали моментом припинення права власності момент *derelictio* [2, с. 116].

Цікавим питанням є наслідки реалізації відмови від речових прав. На окремих історичних етапах розвитку права можна побачити неприкритий інтерес держави до набуття у власність певних видів залишеного майна у привілейованому порядку. Із цього приводу вчений-цивіліст дореволюційного періоду М.Л. Дювернуа відзначав існування положень із приводу набуття права власності держави на відмерлу спадщину і повністю відкритий інтерес у цьому питанні держави у французькому законодавстві, яке передбачало, що держава погашає борги спадкодавця лише в межах вартості відмерлої спадщини. Учений констатує зменшення кількості так званих регальних прав держави протягом XVIII ст., однак відзначає збереження деяких їх досить неоднозначних форм. Для прикладу наводиться положення, що зобов'язує рибалок передавати виловлену в Ниві стерлядь, розміром більше 10 вершків, конторі палацу, а також аналогічне правило стосовно перлів розміром більших за горобцеві яйця [9, с. 88–89]. Водночас його сучасник Ю.С. Гамбаров, посилаючись на норми чинного на той час законодавства, зазначає, що нерухомоть після відмови від неї власника стає власністю держави [3, с. 704].

Дещо схожий підхід маємо сьогодні до прав держави на відмерлу спадщину і стосовно безхазяйного нерухомого майна, набуття якого у власність здійснюється за привілейованою процедурою, що триває набагато коротший строк, ніж набувальна давність звичайних учасників майнового обороту. По суті, положення чинного цивільного законодавства України наділили державу регальними правами стосовно безхазяйних нерухомих речей (ст. 335 ЦК України). Не тією мірою, що була властива римській державі, а більш демократичною – шляхом надання переваг у набутті права власності на безхазяйні речі.

Що ж стосується відмови від прохідних речових прав на об'єкти цивільних правовідносин, то це питання потребує окремого комплексного дослідження. У його вирішенні необхідно враховувати ту обставину, що підставами виникнення похідних речових прав можуть бути як односторонні правочини, наприклад, заповіт, так і двосторонні, зокрема договір. Залежно від підстави необхідно розмежовувати і порядок відмови від відповідних прав.

Якщо підставою виникнення похідних речових прав є односторонній правочин, то в такому разі правовідношення має односторонній характер. Похідному речовому праву на об'єкт

майнового обороту протиставляється обов'язок власника дотримуватись абсолютності прав носія похідних прав. У такому разі має місце так зване в юридичній літературі добровільне обмеження права власності. Поряд із цим у разі, якщо похідне речове право виникає поза волею власника речі, наприклад, як сервітут може виникати на підставі судового рішення, то обмеження права власності є примусовим, однак це не змінює характеру зв'язку, що існує між власником речі і носієм похідного речового права на неї. Обидва повинні дотримуватись прав один одного і забезпечувати абсолютність речових прав, що належать один одному, стосовно об'єкта правовідносин.

Видається, що відмова від похідного речового права, яке виникло на підставі одностороннього правочину, може здійснюватись безумовно, тобто без урахування волі ауктора. Суб'єкт, який наділив таким правом його носія, не повинен розраховувати на виконання останнім хоч яких-небудь обов'язків, якщо тільки їх прийняття не було передбачено як обов'язкова умова прийняття власне похідних речових прав відповідним суб'єктом.

Договір також може породжувати зобов'язально-правове і речово-правове правовідношення, що існують одночасно і паралельно. З одного боку, речове право є похідним від зобов'язально-правової основи, у зв'язку із чим не може існувати у формі, передбаченій такою основою довше, ніж існує сама зобов'язально-правова основа. Це означає, що речове право, яке виникло на підставі цивільно-правового договору, за загальним правилом існує рівно стільки ж, скільки існує і сам договір. Але, з іншого боку, це не означає, що носій похідного речового права не може відмовитись від нього. На носія похідних речових прав у такому разі покладаються ще й обов'язки, від яких не можна відмовитись в односторонньому порядку без згоди контрагента, про що свідчать і положення ст. ст. 615 та 651 ЦК України. Здавалось би, що носій похідних речових прав може відмовитись від них, однак залишити за собою цивільно-правові обов'язки, але це можливо лише в тому разі, якщо права й обов'язки у відповідному правовідношенні можуть бути чітко розмежовані.

Для прикладу візьмемо договір оренди автомобіля. З виникненням права володіння та користування предметом договору в орендаря виникає й обов'язок забезпечити збереження відповідної речі. У світлі зазначених вище положень законодавства, а також у контексті ч. 3 ст. 12 ЦК України орендар може відмовитись від наявних у нього похідних речових прав, однак не може відмовитись від узятих на себе обов'язків.

Якщо розглядати відмову від таких прав як безповоротну, то це має означати, що орендар не повинен більше володіти і користуватись відповідною річчю. Але необхідно враховувати і те, що на ньому зберігається обов'язок утримання речі, від якого він не може відмовитись в односторонньому порядку. Це відповідає і вимогам справедливості, оскільки орендодавець, передавши автомобіль в оренду, міг розраховувати на отримання додаткового прибутку шляхом передачі гаража іншій особі. Дострокове повернення автомобіля створює невідгідну для нього ситуацію, адже він здійснюватиме непередбачені витрати на утримання автомобіля, тобто фактично позбавляється того, на що розраховував, передаючи його в оренду за договором. Тому видається, що в такому разі носій похідного речового права через його природу може здійснити *renutiatio*, але воно має особливу форму, оскільки залишення речі (*derelictio*) загрожувало шкодою для власника. Це зумовлюється ще й тим, що речове право базується на пануванні над річчю, у зв'язку із чим відмова від такого права означає і відмову від панування, у результаті

чого річ потрапляє під ризики бути незаконно захопленою іншою особою чи бути пошкодженою, оскільки залишається без нагляду.

Отже, носій похідного речового права може відмовитись від нього безумовно, лише якщо він не обтяжений обов'язками стосовно відповідної речі. У протилежному випадку відмова від прав може мати умовний (частковий) характер. За носієм залишається той обсяг похідних речових прав, що необхідний для виконання ним взятих на себе обов'язків. При цьому в усіх випадках відмова від прав на чужу річ, як зазначав Ю.С. Гамбаров, здійснюється на користь власника [3, с. 704].

Висновки. Таким чином, положення чинного цивільного законодавства України забезпечують існування історичної конструкції *renutiatio* щодо речових прав. Кожен носій суб'єктивного цивільного права може відмовитись від нього, якщо це не порушує права інших учасників правовідносин, вчинивши для цього у визначеній законом формі дії, що свідчать про відмову.

Вітчизняні законодавчі положення використовують комбінований підхід до вирішення питання форми відмови від речових прав, оскільки ставлять таку форму в залежності не від об'єкта прав, а від порядку оформлення самого речового права. Відмова від права власності на речі, права на які підлягають державній реєстрації, як правило, фіксується в письмовій формі, якщо інше не передбачено законом, а відмова від такого права на речі, яке не підлягає державній реєстрації, може вчинятись в усній формі і проявляти у діях (бездіяльності) особи, що свідчать про її волю на відмову від прав. Водночас форма відмови від похідних речових прав залежить, зокрема, і від зобов'язально-правової підстави їх виникнення, якщо вона є. Відмова від такого права повинна вчинятись у формі, у якій існує зобов'язально-правова норма, на підставі якої воно виникло, з урахуванням виду речі, стосовно якої таке право існувало.

Література:

1. Дормидонтов Г.Ф. Система римського права. Общая часть / Г.Ф. Дормидонтов. – 2-е студ. изд. – Казань : Типо-литография Имп. ун-та, 1915. – 272 с.
2. Дормидонтов Г.Ф. Система римського права. Вещное право / Г.Ф. Дормидонтов. – студ. изд. – Казань : Типо-литография Имп. ун-та, 1913. – 204 с.
3. Гамбаров Ю.С. Гражданское право. Общая часть : [лекции, читанные в Московском университете] / Ю.С. Гамбаров. – М., 1898 г. – 766 с.
4. Суханова Ю.В. Отказ от субъективных гражданских прав : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право» / Ю.В. Суханова. – Самара, 2008. – 170 с.
5. Цивільний кодекс України (станом на 1 квітня 2017 р.) // Відомості Верховної Ради України – 2003. – № 40–44. – Ст. 356 (зі змінами).
6. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 р. № 1127 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 2. – Ст. 108 (зі змінами).
7. Про затвердження Порядку державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів та мопедів : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 вересня 1998 р. № 1388 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 36. – Ст. 1327 (зі змінами).
8. Стучка П.И. Курс советского гражданского права : в 3 т. / П.И. Стучка. – М. : Изд-во Коммунист. акад., 1929 – Т. 2 : Общая часть гражданского права. – 1929. – 376 с.
9. Дювернуа Н.Л. Пособие к лекциям по гражданскому праву: часть особенная / Н.Л. Дювернуа. – Вып. 1 : Права вещные. Право авторское и промышленное. – СПб. : Типогр. М.М. Стасюлевича, 1899. – 216 с.

Ганжерли А. О. Гражданско-правовые формы отказа от прав

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению внешней формы отказа от вещных прав на объекты гражданского оборота. Проанализированы исторические формы отказа от субъективных гражданских прав, исследован порядок отказа от права собственности и производных вещных прав на объекты правоотношений.

Ключевые слова: отказ, отречение, ренуация, дереликция, вещные права, право собственности.

Hanzherli A. Civil legal forms of real rights waiver

Summary. The article is devoted to the research of external forms of real rights waiver in legal civil relationships. Historical forms of subjective civil rights waiver are analyzed, an order of waiver of property rights as well as of derivative real rights on objects of legal relationships are researched.

Key words: waiver, renouncement, dereliction, renunciation, real rights, property right.